

Феннич В.П. Характерні ознаки доказових презумпцій, які використовуються у цивільному судочинстві. *Університетські наукові записки*. №1(25). 2008. С. 93-103.

В. П. Феннич

викладач кафедри цивільного права і процесу Закарпатського державного університету (м. Ужгород)

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ ДОКАЗОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Серед правових явищ, що активно впливають на процес розгляду цивільних справ виділяють доказову презумпцію¹. Доказова презумпція постійно привертала до себе увагу як науковців², так і практиків³ цивільного процесу. Така пильність зумовлена багатофункціональним впливом цього правового явища на хід розгляду цивільної справи і її неабияким значення для формулювання висновків суду щодо прав та обов'язків сторін. Про роль доказових презумпцій у цивільному процесі писалося багато⁴, і хоча говорити про спільність думок стосовно функцій

¹ *Нахова Е. А.* Роль презумпцій и фикций в распределении обязанностей по доказыванию. Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Саратов. госуд. академия права — Саратов, 2004. — С. 113-127.

² *Бабаев В. К.* Презумпции в советском праве. — Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. — 124 с.; *Баулин О. В.* Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. — М.: Городец, 2004. — 272 с.; *Сериков Ю. А.* Презумпции в гражданском судопроизводстве. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 184 с.; *Федотов А. В.* Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 45-55; *Шутин Я. Л.* Предмет доказывания в советском гражданском процессе. — М.: Юрид. лит., 1963. — 187 с.

³ *Зейкан Я. П.* Коментар Цивільного процесуального кодексу України. — К.: Юридична практика, 2006. — 560 с.; *Луспенік Д.* Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України // Право України. — 2005. — № 8. — С. 56-60.

⁴ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 75-85; *Девуций Э. И.* О некоторых вопросах распределения обязанности доказывания в российском гражданском процессе // Академический юридический журнал. — 2006. — № 1. — С. 25-35; *Нахова Е. А.* Указ. работа. — С. 128-153; *Сериков Ю. А.* Указ. работа. — С. 82-108; *Тарбагаева Е. Б.* Роль законных презумпций в процессе судебного доказывания и познания // Правоведение. — 1982. — № 3. — С. 55-58; *Феннич В. П.* Функції доказових презумпцій у цивільному судочинстві // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції "Шості осінні юридичні читання" (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 року): У 3-х частинах. — Частина друга: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. — Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. — С. 268-270.

доказових презумпцій ще не можна, але беззаперечно одне — доказова презумпція визначає поведінку сторін та суду в процесі доказування обставин цивільної справи.

Одним із невирішених аспектів дослідження сутності доказових презумпцій є дискусія стосовно системи їх характерних ознак. Чітко визначена позиція з питань, які ж саме ознаки характеризують доказові презумпції дасть змогу вирішити як теоретичні, так і прикладні завдання, які пов'язані із дією доказових презумпцій. У першому випадку, визначення ознак доказових презумпцій дасть змогу зрозуміти сутність даного правового явища, розмежувати їх від інших подібних правових явищ (наприклад, правових фікцій), розібратися з деякими питаннями класифікації доказових презумпцій. У прикладному плані належне розуміння ознак доказових презумпцій буде сприяти розробці ефективного механізму застосування доказової презумпції в ході розгляду та вирішення конкретної цивільної справи. Виходячи з вище наведених аргументів, дослідження характерних ознак доказових презумпцій в методологічному плані має дуже важливе значення.

По ознакам доказових презумпцій, що використовуються в цивільному процесі писалося багато. Можна виділити праці таких науковців як В. К. Бабаєва⁵, О. В. Бауліна⁶, В. А. Ойгензіхта⁷, Ю. О. Серікова⁸, О. В. Федотова⁹ та ін. Вказані автори виділяли характерні ознаки як доказових презумпцій, так і правових в цілому, що відображають їх логічну та правову сторони, але їх розбіжність щодо ролі доказових презумпцій в механізмі правового регулювання не дає змогу до сих пір прийти до однозначних висновків щодо системи ознак доказових презумпцій. На сьогоднішній день є неузгодженість позицій по ознакам

⁵ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 5-19.

⁶ *Баулин О. В.* Указ. работа. — С. 214-224.

⁷ *Ойгензихт В. А.* Презумпции в советском гражданском праве. — Душанбе: Ирфон, 1976. — С. 22-42.

⁸ *Сериков Ю. А.* Указ. работа. — С. 1-18.

⁹ *Федотов А. В.* Использование оценочных презумпций в процессе доказывания // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87-96.

доказових презумпцій, що характеризують її правову сторону. В той час як стосовно характерних ознак логічної сторони доказових презумпцій гострих дискусій не спостерігається.

Ціллю статті є визначення системи характерних ознак доказових презумпцій, які використовуються в цивільному судочинстві, виходячи з їх місця в системі правових презумпцій та розуміння їхньої логічної і правової сторони. Слід вказати, що багато авторів, говорячи про ті чи інші ознаки презумпцій мають на увазі саме правові, а не доказові презумпції, тобто говорять про презумпції в цілому (В. К. Бабаєв, Ю. О. Серіков тощо). Тому, звертаючи увагу на ці ознаки та відштовхуючись від них, необхідно буде дивитися, яке вони відношення мають саме до доказових презумпцій. Логічна сторона правових презумпцій, в тому числі і доказових єдина, бо метод їх утворення один і той же: неповна індукція. Саме це і зумовлює єдність ознак логічної сторони правових та доказових презумпцій, які використовуються в цивільному судочинстві.

Місце доказових презумпцій в системі правових. Доказові презумпції є складовою частиною правових презумпцій. Як визначає В. К. Бабаєв: ... правова презумпція ... це закріплене в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, яке базується на зв'язку між ними і фактами наявними та підтверджене попереднім досвідом¹⁰. Подібне до такого визначення правових презумпцій дають й інші науковці¹¹, де думка може бути зведена до єдиного знаменника: правова презумпція — це припущення про наявність чи відсутність певних юридичних фактів без доведення, яке виводиться з інших доказаних фактів.

¹⁰ Бабаєв В. К. Указ. работа. — С. 14.

¹¹ Викут М. А., Зайцев И. М. Гражданский процесс России: Учебник. — М.: Юристъ, 1999. — С. 165; Воложанин В. П. Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе. Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Свердлов. госуд. юрид. ин-т. — Свердловск, 1953. — С. 5; Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 5; Нахова Е. А. Указ. работа. — С. 48.

Правові презумпції, що використовуються у рамках цивільного процесу можуть бути поділені на матеріальні та процесуальні, де перші містять припущення про факт матеріально-правового характеру (наприклад, презумпція правомірності вчиненого правочину), а другі — припускають існування чи відсутність факту процесуального характеру (презумпція неупередженості судді, який вирішує цивільну справу). Доказові презумпції це і є матеріально-правові презумпції, бо як правильно зауважив М. Г. Авдюков — норми матеріального права, які покладають доказування факту на певну сторону традиційно розглядаються як доказові презумпції¹².

Логічна та правова сторона доказової презумпції. Доказова презумпція, як і багато інших правових явищ, тісно пов'язана з питаннями логіки, що і дає можливість виділити в них поряд з правовою і логічну сторону. З логічних позицій доказову презумпцію можна визначити як припущення про наявність чи відсутність певних предметів (явищ) при наявності інших предметів (явищ) в силу їх об'єктивного взаємозв'язку, який підтверджений попереднім життєвим досвідом¹³. Характерним є те, що способом утворення будь-якої презумпції, в тому числі й доказової, з точки зору законів логіки, є неповна індукція¹⁴. Саме індуктивна властивість явищ, що лежать в основі презумпції і зумовила виділення певних ознак, що характеризують доказову презумпцію.

Доказова презумпція здійснює вплив на вирішення справи по суті і тим самим обумовлює застосування норми матеріального права, в якій виражена. Презюмуючий факт входить у коло обставин цивільної справи, встановлення якого поряд з іншими юридичними фактами предмету доказування буде мати значення для правильної кваліфікації спірних матеріальних правовідносин між сторонами. Одним з важливих моментів

¹² Авдюков М. Г. Распределение обязанностей по доказыванию в гражданском процессе // Советское государство и право. — 1972. — № 5. — С. 48.

¹³ Бабаев В. К. Указ. работа. — С. 12; Каранина Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве. Дисс ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Ин-т гос. и пр. РАН. — М., 2006. — С. 49-59; Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 15-18.

¹⁴ Бабаев В. К. Указ. работа. — С. 10.

застосування доказової презумпції є те, що вона перерозподіляє обов'язки доказування обставин цивільної справи між сторонами всупереч встановленому в ч. 1 ст. 60 ЦПК України загальному правилу. Саме така функція доказової презумпції і дала підстави деяким науковцям вважати її спеціальним правилом розподілу обов'язків доказування між сторонами¹⁵.

Ознаки доказових презумпцій, що характеризують її логічну сторону. Логічна сторона доказових презумпцій тотожна логічній стороні правових презумпцій так як з точки зору формальної логіки механізм формування правових та доказових презумпцій єдиний: вони будуються на підставі загального припущення, являючись одним з його видів, де закономірний взаємозв'язок між певними речами, явищами матеріального світу дає можливість робити ймовірні висновки. Тому, висловлене стосовно ознак логічної сторони правових презумпцій може бути успішно використано для аналізу логічної сторони доказових презумпцій.

Логічні ознаки доказових презумпцій суперечок в наукових колах не викликають, оскільки склалися єдині підходи щодо їх логічної природи. Як відзначає Ю. О. Серіков, коли презумпції розглядалися у рамках формальної логіки, то особливих спорів у літературі це не викликало¹⁶.

Багато авторів, які займаються аналізом логічної сторони презумпцій виділяли низку ознак, що, на їх думку, є істотними для розуміння сутності цього правового явища¹⁷. Аналіз їхніх поглядів по цьому питанні дає можливість виділити ознаки, що притаманні доказовим презумпціям та розкривають їх логічну природу. Можна вказати на наступні ознаки логічної сторони доказових презумпцій, що використовуються в цивільному процесі.

¹⁵ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 64.

¹⁶ Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 15.

¹⁷ Бабаев В. К. Указ. работа. — С. 12; Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 1-6.

1. Судження в доказових презумпціях про наявність чи відсутність юридично значимого факту має *індуктивний* характер. Вказану ознаку виділяють багато науковців¹⁸.

Якщо певне явище спостерігається в деяких випадках, то можна зробити припущення, що воно буде присутнє й у інших випадках даної групи. Виходимо з конкретного до загального, де все що характерно за підрахунками для цілої групи або роду предметів (явищ) властиво окремо взятому предмету чи явищу даної групи (роду), якщо вони розвивалися в аналогічних умовах. Так, якщо згрупувати численні випадки набуття права власності на річ, то не можна вважати, що набуття такого права проходило незаконним чином, порушуючи права контрагента чи інших осіб. Ці індуктивні судження на підставі спостереження на практиці за випадками набуття права власності на речі дали змогу закріпити презумпцію правомірності набуття права власності в цивільному законодавстві України (ч. 2 ст. 328 ЦК України).

2. Наявність у доказових презумпціях *причинно-наслідкового зв'язку* між презюмуючим фактом та фактами підстави презумпцій. Ця ознака в теорії цивільного процесу не заперечується¹⁹. Значення цієї ознаки полягає в тому, що саме вона і дає можливість робити індуктивне судження про існування презюмуючого факту. Можливість робити висновки про причини явищ (предметів) або самі явища (предмети) і особливо розповсюджувати їх на нові предмети чи явища, подібні до тих, що стали підставою для судження, визначається насамперед об'єктивним загальним зв'язком предметів та явищ матеріального світу. Мова йде про їх взаємозалежність. Так, у безпосередньому причинно-наслідковому зв'язку перебувають між собою факт відсутності вини перевізника (презюмуючий факт) при нестачі вантажу та факти, які свідчать про цілісність і справність тари без слідів її розпакування в дорозі (факти підстави дії доказової

¹⁸ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 12; *Веденеев Е. Ю.* Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 43; *Каранина Н. С.* Указ. работа. — С. 51; *Штутин Я. Л.* Указ. работа. — С. 84.

¹⁹ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 7.

презумпції). Якщо тара ціла та в дорозі не була розпакована вказувати на вину перевізника стосовно нестачі товару не має об'єктивних підстав, що й дало змогу закріпити доказову презумпцію відсутності вини перевізника в ч. 1 ст. 178 Кодексу торговельного мореплавства України.

3. Конструкція фактів юридичного складу доказових презумпцій відображає *усталений порядок* між такими фактами. Про таку ознаку презумпції говорять такі вчені, як В. К. Бабаєв²⁰, В. І. Камінська²¹ та ін. Усталений порядок говорить про стабільність взаємозв'язків певних предметів (явищ). Значення цієї логічної ознаки полягає у тому, що саме вона дає можливість ті чи інші припущення включати в правову сферу в якості доказових презумпцій і робити висновки про наявність певного факту при доведенні іншого факту (фактів).

Одноманітність життєвих процесів у доказових презумпціях виражає найбільш звичайний порядок речей та явищ²², що і дає підставу вважати їх наявними без доведення. Якщо доведена одна обставина, зв'язок якої з іншою обставиною підтверджений *повсякденною людською практикою*, то можна з достатніми підставами судити про існування останньої обставини. Найбільш очевидним прикладом для такого твердження є доказова презумпція добросовісності учасників цивільного обігу (ч. 5 ст. 12 ЦК України). Людська практика свідчить, що у більшості випадків, коли учасники цивільного обігу вступають у відносини між собою, то вони абсолютно не переслідують ціль ввести в оману чи інакшим чином порушити інтереси свого контрагента.

Доказові презумпції передбачають *стійкий* причинно-наслідковий зв'язок між презюмуючим фактом та фактами підстави дії доказової презумпції в силу їх закономірного характеру. Така закономірність і дає нам можливість говорити про об'єктивний характер причинно-наслідкового зв'язку між презюмуючим фактом та фактами підстави дії

²⁰ Там же. — С. 9.

²¹ Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — С. 6.

²² Тарбагаева Е. Б. Указ. работа. — С. 55.

доказової презумпції. Ці об'єктивні, стійкі, часто повторювані взаємозв'язки підтверджені тривалими спостереженнями та узагальненнями життєвого досвіду.

4. Доказові презумпції в цивільному процесі носять *вірогідний характер*. Ця ознака логічної сторони доказових презумпцій не настільки загальноприйнята як попередні. Більшість вчених виділяють таку ознаку²³, але є такі, що її опосередковано заперечують²⁴. Зокрема М. І. Ткачов вказує, що презумпція, маючи законодавче закріплення, не дає можливості судді щось припускати. На нашу думку, така позиція є не достатньо обґрунтованою, оскільки автор не виділяє значення деяких ознак доказових презумпцій. Так, в даному твердженні має місце переплетення двох ознак доказових презумпцій: вірогідний характер презумпції як ознака логічної сторони та необхідність закріплення в нормі права як ознака правової сторони (про неї мова піде нижче — В.Ф.). Ознаки логічної сторони доказових презумпцій мають значення для того, щоб законодавець тим чи іншим випадкам надавав юридичну силу доказових презумпцій, закріпивши це у відповідній нормі права. На це звертав ще увагу В. К. Бабаєв, говорячи про презумпції як логічну основу юридичних норм²⁵. У той час як закріплення презумпції в нормі права надає їй обов'язковий характер для судді, який розглядає цивільну справу, де в предметі доказування закріплюється презюмуючий факт. Саме тому, така ознака доказових презумпцій як вірогідність є істотною, що характеризує сутність цієї правової категорії.

Значення цієї логічної ознаки — вірогідний характер доказової презумпції полягає у тому, що з неї виводиться ознака, яка характеризує правову сторону доказових презумпцій — можливість бути спростованою. Індуктивне судження, яке міститься в доказових презумпціях базується не на вичерпному переліку предметів та явищ одного класу, а тільки

²³ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 222; Ойгензихт В. А. Указ. работа. — С. 30.

²⁴ Ткачев Н. И. Законность и обоснованность судебных постановлений по гражданским делам. — Саратов: Изд-во ун-та, 1987. — С. 57.

²⁵ Бабаев В. К. Указ. работа. — С. 65.

перевірено на більшості з них в межах такого класу предметів. Тому й можливі випадки, для яких таке судження не буде характерним (наприклад, змінилися умови формування явища або предмету чи змінилися їх ознаки тощо). Саме це і дає можливість доказові презумпції спростувати. Так, вважається, що річ набута за час шлюбу є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, поки не буде доведено зворотне (ч. 2 ст. 60 СК України).

Ознаки доказових презумпцій, що характеризують їх правову сторону. Правова сторона доказових презумпцій на відміну від логічної сторони є предметом дебатів серед вчених, що не дає можливості навіть по окремих ознаках правової сторони прийти до яких-небудь спільних висновків. На наш погляд, виділення ознак правової сторони доказових презумпцій повинно бути побудовано з врахуванням тих функцій, які вони здійснюють в процесі розгляду та вирішення цивільної справи. Тому до ознак правової сторони доказових презумпцій необхідно відносити наступні.

1. Доказові презумпції повинні бути *закріплені в нормі права*. Якщо презумпцію в нормі права не відображено, то таке припущення ніколи не зможе впливати на цивільний процес, бо буде позбавлене властивостей *нормативності*. Юридичну силу та можливість суттєво впливати на цивільний процес доказові презумпції отримують тільки в разі їх законодавчого закріплення. У цьому й полягає значення цієї ознаки.

Таку ознаку доказової презумпції — необхідність її закріплення в нормах права в якості істотної визнають не всі вчені²⁶. Вони, доказові презумпції, які не закріплені в правовій нормі називають фактичні доказові презумпції²⁷. Деякі автори навіть дають розгорнуту систему фактичних

²⁶ *Васьковський Е. В.* Учебник гражданского процесса / Под ред. В. А. Томсинова. — М.: Зерцало, 2003. — С. 242; *Гражданский процесс: Учебник / Отв. ред. В. В. Ярков.* — М.: Волтерс Клувер, 2004. — С. 231; *Клейнман А. Ф.* Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / Отв. ред. М. А. Гурвич. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 47.

²⁷ *Федотов А. В.* Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 51.

доказових презумпцій, виділяючи в них ті чи інші види за певним критерієм²⁸.

На наш погляд, теза про існування доказових презумпцій, які не закріплюються нормами права, недостатньо обґрунтована. Багато з тих випадків, що називаються “фактичні доказові презумпції” (напр., несуперечливість доказової інформації, що отримана з різних джерел з високою вірогідністю говорить про достовірність такої інформації) виконують абсолютно не ті функції, що доказові презумпції, які закріплені в нормах права. На це вже звертали увагу²⁹. Їх не закріплення в правовій нормі говорить про одну дуже важливу обставину: в своїй конструкції вони не мають ознак логічної сторони, що дали б змогу ввести їх в систему діючих доказових презумпцій. До речі, автори, які відстоюють та описують фактичні доказові презумпції самі вказують на нестійкий характер причинно-наслідкового зв'язку фактів конструкції цієї презумпції³⁰. Напевно саме тому Ю. О. Серіков зауважив, що використання в науці терміну “фактичні презумпції” є данню традиції³¹, бо ставити знак рівності між доказовими презумпціями та фактичними презумпціями за способом впливу на цивільний процес, звичайно, не можна.

Саме тому, сутність та вплив на правозастосовчий процес тих різноманітних явищ, які охоплюються збірним поняттям “фактичні презумпції” необхідно досліджувати, але у відриві від доказових презумпцій, щоб не змішувалися поняття.

Доказові презумпції є обов'язковими для суду, який розглядає цивільну справу та для сторін цивільного процесу. Важливим є те, що правові норми, які закріплюють доказові презумпції за своїм характером є *імперативними*, такий висновок можна зробити аналізуючи вказані норми, де є виражений обов'язок для судді взяти до уваги ту модель поведінки

²⁸ Федотов А. В. Использование оценочных презумпций в процессе доказывания // Журнал российского права. — 2002. — № 5. — С. 87-96.

²⁹ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 215.

³⁰ Федотов А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 52-54.

³¹ Сериков Ю. А. Указ. работа. — С. 27.

сторони, коли вона буде звільнитися від обов'язку доведення презюмуючого факту. Так, суд, що розглядатиме цивільну справу, де застосовуються такі презумпції обов'язково повинен зробити висновок про існування презюмуючого факту, оскільки таке зобов'язання для нього передбачено законодавцем в нормах матеріального права. Процесуальне законодавство не передбачає можливості змінити тягар доказування за розсудом суду інакше як визначено в нормі права.

2. Важливою ознакою доказових презумпцій, на наш погляд, є те, що в доказовій діяльності вони застосовуються *незалежно від волі та бажання учасників процесу*. Така ознака впливає з того, що доказові презумпції закріплені в нормах права, які є імперативні по характеру. Виділення цієї ознаки доказової презумпції зустрічається не часто³². Окремі автори вказують на можливість існування так званих “договірних” презумпцій³³, де передбачається можливість їх введення в дію згодою сторін договору. Аргументи проти можливості використання доказових презумпцій за рамками юрисдикційної діяльності будуть наведені при аналізі іншої ознаки правової сторони презумпцій.

Доказова презумпція, перерозподіляючи обов'язки доказування між сторонами, містить в собі інформацію про факт, що входить у предмет доказування по цивільній справі. Вибір учасників процесу пов'язаний не з вказівкою на факт, існування якого припускається, а з тими правовими наслідками, які тягне за собою використання доказової презумпції — не доведення цього факту стороною, яка про нього стверджує та обов'язок спростування цього факту протилежною стороною. Справа в тому, що сторони виступають суб'єктами формування предмету доказування по конкретній цивільній справі, куди в якості факту, що має правове значення буде входити також презюмуючий факт. Вказівка на цей факт буде обумовлюватися вибором сторони. Але волею сторін в процесі не можна

³² Баулин О. В. Указ. работа. — С. 217.

³³ Пугинский Б. И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. — М.: Юрид. лит., 1984. — С. 155-156.

вирішити питання необхідності доведення чи не доведення цього факту, оскільки норма, яка закріплює доказову презумпцію, носить імперативний характер. Як вище ми зазначали, що процесуальне законодавство не передбачає можливості зміни тягаря доказування за розсудом суду, так це твердження є справедливим щодо сторін — їх волею правила доказування у цивільному судочинстві змінити неможливо. Правда це не означає, що сторона, в інтересах якої побудована доказова презумпція не може подати докази на підтвердження презюмуючого факту, формуючи, таким чином, доказову базу на захист своїх інтересів; або вона же, в силу своєї юридичної неграмотності, може подати докази, які будуть спростовувати презюмуючий факт, що діє в її інтересах. Але такі гіпотетичні ситуації, на практиці якщо і мають місце, то не часто. Тому це і не буде заперечувати доцільність у виділенні цієї ознаки доказової презумпції як характерної.

3. Презюмоване значення в конструкції доказових презумпцій надається *юридичним фактам матеріально-правового характеру*. Наприклад, до презюмуючих фактів матеріально-правового характеру з конструкції доказових презумпцій можна віднести вину як умову цивільної відповідальності, правомірність набуття права власності, невідповідність дійсності негативної інформації, що поширена про особу, правомірність укладеного правочину та ін. На наш погляд, така ознака заслуговує на те, щоб її вважати істотною стосовно доказових презумпцій. Адже вона виводиться з відомої класифікації правових презумпцій на матеріальні та процесуальні, де перші і виступають доказовими презумпціями.

Крім того, опосередковано на наявність цієї ознаки вказує одна з функції доказових презумпцій — функція визначення порядку застосування правової норми, де виражена презумпція і на підставі якої вирішується справа по суті³⁴. Сторонам необхідно переконувати суд шляхом доказування в наявності чи відсутності певних юридичних фактів, що склалися в рамках спірних матеріальних правовідносин, бо з

³⁴ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 54-55; Феннич В. П. Вказ. праця. — С. 268.

доведенням таких фактів і пов'язані аргументація їх вимог. Деяким юридичним фактам, що обумовлюють матеріальні правовідносини сторін закон надає презюмуюче значення на користь однієї сторони (ствердження про цей факт без доведення) та всупереч інтересам іншої, що й зумовлює виконання доказовою презумпцією функції перерозподілу обов'язків по доказуванню.

4. Доказові презумпції закріплюються в нормах права, які є *синтезуючі* за своїм характером.

Коли відбувається розгляд цивільної справи, законність судового рішення пов'язується з правильним застосуванням норми матеріального права та належним дотриманням норми процесуального права. Презюмуючий факт, що міститься в конструкції доказової презумпції має матеріально-правове значення. Воно виражається в тому, що він виступає елементом юридичного складу, який буде обумовлювати настання відповідного матеріально-правового наслідку. Важливе значення юридичного складу полягає у тому, що тільки встановлення усіх його елементів дають підставу суду застосовувати щодо сторін, той правовий наслідок, який передбачений нормою права, що регулює їх спірні матеріальні правовідносини. Зокрема, для того, щоб фізична особа мала право вимагати спростування недостовірної інформації, яка була поширена про неї, необхідно доказати, що відбулося поширення такої інформації, а також те, що вона є недостовірною. Факт поширення інформації певною особою та факт її недостовірності є елементами юридичного складу, встановлення яких тягне за собою правові наслідки: особа, чиї немайнові права порушені має право вимагати спростування цієї інформації, а на порушника покладається обов'язок вчинити дії щодо її спростування (ст. 277 ЦК України). Якщо виходити з структури правової норми, то право вимоги і обов'язок спростування (диспозиція) виникає при доведенні факту поширення такої інформації та її недостовірності (сукупну дію фактів описує гіпотезу). Цей важливий аспект передумов чітко

визначеного правового наслідку має значення для вирішення цивільної справи по суті: необхідно буде співставити доказані життєві ситуації з передумовами цієї правової норми. І одразу виникає у судовому процесі для сторін не менш важливе питання процедурного характеру: хто із них, які обставини справи повинен доводити? У вище наведеному прикладі в нормі права, яку необхідно буде застосувати до спірних відносин сторін дається відповідь і на це питання, точніше опосередковано вказується суб'єкт який повинен спростувати один з елементів юридичного складу: “Вважається, що негативна інформація, поширена про особу, є недостовірною — ч. 3 ст. 277 ЦК України”. Якщо відповідач не виконає такий процесуальний обов'язок, то ствердження особи чий права порушили, що негативна інформація є недостовірною показує наявність одного з елементів юридичного складу без доведення. Отже, презюмуючий факт — недостовірність негативної інформації, що поширена про особу в цьому аспекті виконує двояку роль: є передумовою для настання матеріально-правового наслідку; свідчить хто відповідальний за доведення тих чи інших обставин цивільної справи. Отже, норма права, де закріплена доказова презумпція містить матеріальне (право вимоги та обов'язок щодо спростування) та процесуальне (вказівка на особу, яка може стверджувати без доведення про існування презюмуючого факту, та яка повинна його спростувати) правило поведінки. Вона поєднує в собі правила поведінки учасників матеріальних правовідносин та сторін цивільного процесу.

Як правило, більшість науковців займають позицію, згідно з якою норма права, що закріплює доказову презумпцію є матеріальною за характером³⁵, але дехто вбачає у ній тільки процесуальну правову норму³⁶.

5. Доказові презумпції у цивільному процесі можуть бути *спростовані*. Не всі вчені визнають існування такої ознаки як суттєвої у конструкції доказових презумпцій, відстоюючи існування в праві як

³⁵ Авдюков М. Г. Указ. работа. — С. 48.

³⁶ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 223.

спростовних, так і “неспростовних” презумпцій³⁷. На їх думку, специфіка застосування “неспростовних” презумпцій у цивільному процесі така, що навіть при спростуванні презюмованого факту це не буде мати ніякого юридичного значення, оскільки норма права в зв’язку з цим не встановлює жодних правових наслідків. Вони називають такі “неспростовні” презумпції як презумпція недієздатності малолітньої фізичної особи³⁸; презумпція справедливості та доцільності чинної Конституції³⁹; презумпція батьківства чоловіка, який дав згоду на штучне запліднення своєї дружини⁴⁰; презумпція прийняття спадку після спливу встановленого строку⁴¹ тощо.

Вважаємо, що “неспростовні” доказові презумпції не слід виділяти з наступних причин.

По-перше, не має єдиної системи “неспростовних” презумпцій в тих авторів, які їх виділяють. Так, існують суперечки стосовно того, які випадки слід вважати “неспростовними” презумпціями (деякі вище вказані нами випадки “неспростовних” презумпцій інші їх прихильники відносять до спростовних⁴²). Така нестабільність системи “неспростовних” презумпцій не дає можливості робити щодо них узагальнюючих висновків.

По-друге, численні випадки, які виділяють в якості “неспростовних” презумпцій, на нашу думку, є зовсім іншим правовим явищем, аніж здається на перший погляд. Презумпція знання закону більше походить на фікцію, оскільки презумпція все-таки будується на тому, що більшість предметів (явищ) однієї групи мають однакові властивості. В іншому разі нам слід виходити з того, що переважна частина населення нашої держави

³⁷ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 47; *Баулин О. В.* Указ. работа. — С. 232; *Клейнман А. Ф.* Указ. работа. — С. 42; *Левенталь Я. Б.* К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // Советское государство и право. — 1949. — № 6. — С. 55-56; *Сериков Ю. А.* Указ. работа. — С. 35-38; *Федотов А. В.* Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 54-55.

³⁸ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 232.

³⁹ *Федотов А. В.* Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 53-54.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Клейнман А. Ф.* Основные вопросы теории доказательств в советском гражданском процессе / Отв. ред. М. А. Гурвич. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 42.

⁴² *Ойгензихт В. А.* Указ. работа. — С. 79-83; *Тилле А. А.* Презумпция знания законов // Правоведение. — 1969. — № 3. — С. 34-39.

повністю обізнана з чинним законодавством нашої країни. Презумпцію батьківства чоловіка, який дав згоду на штучне запліднення свої дружини слід розцінювати як наявний юридичний факт, закріплений у фіктивній формі.

Один із найважливіших моментів, який, на нашу думку, пояснює численні випадки так званих “неспростовних” презумпцій полягає в наступному: дуже часто норма матеріального права конструюється у презумптивній формі, при чому, імперативної за характером, яка встановлює наявність певного юридичного факту при дотриманні певних умов. Саме як на техніко-юридичний прийом конструювання правової норми треба дивитися на такі “неспростовні” презумпції⁴³. Слід звернути увагу на ще одну особливість, яка пояснює виділення численних випадків “неспростовних” презумпцій: багато авторів, які говорять про “неспростовні” презумпції, намагаються провести, на наш погляд, не дуже чітко розмежування між ними та дефініціями, що даються у правовій нормі⁴⁴. Це абсолютно не сприяє збільшенні аргументів на користь існування в праві “неспростовних” презумпцій. І наостанок: “неспростовні” презумпції у ряді випадків підміняються мотивами, якими керувався законодавець, приймаючи ту чи іншу правову норму (презумпція справедливості та доцільності чинної Конституції).

По-третє, саме ознаки логічної сторони доказових презумпцій говорять про можливість їх спростування. Якби існували “неспростовні” доказові презумпції у цивільному процесі, то це суперечило б їх логічній природі. З точки зору логіки абсурдним було б спільне існування на одній прямій таких термінів як “припущення” у доказових презумпціях та “безспірність” у “неспростовних” презумпціях. Саме логічний метод утворення доказової презумпції: неповна індукція, говорить про можливість оспорення зробленого висновку, бо він базується на

⁴³ Кузнєцова О. А. Презумпции в российском гражданском праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Урал. госуд. юрид. акад. — Екатеринбург, 2002. — 23 с.

⁴⁴ Ойгензихт В. А. Указ. работа. — С. 32; Фетисов А. К. Неопровержимые презумпции в праве России // Юрист. — 2005. — № 6. — С. 20.

врахуванні властивостей не всіх предметів однієї групи, а тільки їх значної частини. Упущена для аналізу частина предметів цієї групи може мати інші властивості, що й дає підставу для спростування загального висновку, який зроблений щодо всіх предметів цієї групи. Тому закон передбачає можливість оспорення презюмуючого факту. Весь сенс доказової презумпції полягає у тому, що в її основі лежить судження (припущення), яке базується на ймовірності, тобто по відношенні до конкретних життєвих випадків презумпцію звичайно можна спростувати.

Отже, вважаємо, що цивільне судочинство керується тільки доказовими презумпціями, які дають можливість їх спростувати. Виділяти “неспростовні” доказові презумпції непотрібно, оскільки для цього не має достатніх підстав. Тому в якості характерної ознаки доказових презумпцій необхідно виділяти можливість їх спростування.

6. Ще однією ознакою доказових презумпцій у цивільному процесі, яку варто виділити є їх використання тільки в рамках *юрисдикційної діяльності*. Без судового підтвердження факт, який припускається характеризується невизначеністю. Те, що існування цього факту закріплюється у нормах права таку невизначеність не ліквідує. У процесі розгляду цивільної справи припущення про існування певного факту перетвориться у встановлений факт або він буде спростований. В обох випадках це буде тягнути за собою певні правові наслідки. Таким чином, момент ліквідації невизначеності презюмуючого факту є набрання законної сили судовим рішенням, а спосіб ліквідації пов’язаний із доказовою діяльністю учасників процесу.

Саме виділення цієї ознаки доказової презумпції виступає предметом гострих дискусій представників процесуального⁴⁵ та матеріального⁴⁶

⁴⁵ Баулин О. В. Указ. работа. — С. 213-235; Левенталь Я. Б. Указ. работа. — С. 56; Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе. — М.: Изд-во МГУ, 1961. — С. 22; Треушников М. К. Судебные доказательства. — М.: Городец, 2004. — С. 64-67.

⁴⁶ Алексеев С. С. О составе гражданского правонарушения // Правоведение. — 1958. — № 1. — С. 52; Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. — М.: Юрид. лит., 1961. — С. 262; Ойгензихт В. А. Указ. работа. — С. 31; Ромовська З. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. — К. Ін Юре, 2003. — С. 251.

напрямку дослідження природи доказових презумпцій. Перші вважають, що доказова презумпція може діяти тільки в рамках юрисдикційного процесу, а інші переконують, що за межами юрисдикційного процесу доказова презумпція виконує інакшу роль: є передумовою виникнення, зміни чи припинення матеріальних правовідносин.

У науковій літературі відмічається той факт, що учасники матеріальних відносин можуть добровільно владнати правовий конфлікт, який впливає з договірних чи недоговірних відносин, що містить у собі доказову презумпцію без звернення до суду⁴⁷. Відзначається, що в цьому проявляється матеріально-правове значення доказової презумпції⁴⁸. Як зазначає В. О. Тархов, специфікою зобов'язань, що виникають із завдання шкоди є те, що правовідносини між сторонами виникають з моменту заподіяння шкоди, тому для її відшкодування немає потреби очікувати рішення суду⁴⁹. Отже, якщо має місце добровільне відшкодування завданої шкоди, то в цьому разі презумпція вини була реалізована поза рамками судової процедури. Але з вказаним твердженням нам важко погодитися.

Вважаємо, механізм дії доказових презумпцій обумовлює необхідність здійснення саме доказової діяльності в рамках цивільного процесу. У юридичній літературі цілком слушно зазначається, що умовою цивільно-правової відповідальності є не презумпція вини, а саме вина як встановлений факт⁵⁰. Саме її встановлення у рішенні суду, яке набрало законної сили, і буде породжувати матеріальні правовідносини щодо відшкодування завданої шкоди. О. В. Баулін категорично зазначає, що в матеріальних правовідносинах невизначеність презюмуючого факту не може бути усунута, це можливо тільки в рамках процесу⁵¹. Л. О. Грось вважав, що можливість застосування доказової презумпції безпосередньо

⁴⁷ *Бабаев В. К.* Указ. работа. — С. 73-74

⁴⁸ *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Санкт-Петербургский юрид. ин-т МВД России — СПб, 1996. — 21 с.

⁴⁹ *Тархов В. А.* Обязательства, возникающие из причинения вреда / Отв. ред. Н. Б. Зейдер — Саратов: Коммунист, 1957. — С. 3.

⁵⁰ *Ойгензихт В. А.* Указ. работа. — С. 104.

⁵¹ *Баулин О. В.* Указ. работа. — С. 224.

учасниками матеріальних правовідносин є гіпотетичною⁵². На нашу думку, тут, ні про яку гіпотезу навіть не може йти мова з нижченаведених причин.

Якщо завдана шкода була відшкодована добровільно, без звернення до суду, то маємо дію не презумпції вини, а наявність такого юридичного факту як волевиявлення учасників конфлікту, оформлене згодою. З точки зору права, важливе значення буде мати не усвідомлення правопорушником своєї вини перед потерпілим (причини для добровільного відшкодування завданої шкоди можуть бути різним, напр., небажання розголосу конфлікту), а їх згода з принципово важливих питань: характер (спосіб) відшкодування; розмір відшкодування; строки відшкодування; місце відшкодування; інші домовленості стосовно відшкодування. Саме така домовленість буде мати *правове значення*, а не дія (усвідомлення) доказової презумпції вини.

Таким чином, думку щодо можливості застосування доказових презумпцій за рамками юрисдикційного процесу вважаємо недостатньо обґрунтованою, оскільки природа доказових презумпцій вимагає здійснення дій на підтвердження чи спростування саме *судовим рішенням* презюмуючого факту, а не їх дією в матеріальних правовідносинах за межами юрисдикційної процедури. У ряді випадків у чинному законодавстві на це прямо звертається увага. Так, в ч. 5 ст. 12 ЦК України зазначено: “... вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено *судом* (курсив наш — В. Ф.)”.

Отже, огляд ознак доказових презумпцій цивільного процесу дає можливість впевнено говорити про наявність логічної та правової сторони такого правового явища як доказова презумпція. Значення цих ознак для пояснення сутності доказових презумпцій неабияке. Вони дають можливість побачити внутрішню (логічну) та зовнішню (правову) сторону

⁵² Грось Л. А. Влияние норм материального права на гражданское процессуальное право (научно-практические проблемы): Автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Моск. гос. юрид. акад. — М., 1999. — С. 56.

доказових презумпцій, яка поза всяким сумнівом має прикладне значення для правозастосовчого процесу.

Закріплення доказової презумпції в нормах права дає можливість їх використовувати у цивільному процесі для встановлення факту матеріально-правового характеру, що входить в предмет доказування. Суд та сторони повинні підпорядковувати свою поведінку в процесі доказування обставин цивільної справи тим правилами, які закріплені в правовій нормі, де міститься доказова презумпція. Характерним є те, що при використанні доказових презумпцій презюмуючий факт, який встановлений в інтересах однієї сторони протилежна сторона може спростувати.

Дослідження ознак доказових презумпцій показує, що ознаки правової сторони потребують більш детального вивчення з метою формування єдиних підходів розуміння сутності та функціональної ролі доказових презумпцій, які використовуються цивільному процесі.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права і процесу
Хмельницького університету управління та права (протокол № 6 від
27 грудня 2007 року)*